

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

про стан проведення педагогічного експерименту
щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у
вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації

Соціально-економічні й політичні зміни в суспільстві, зміцнення державності України, входження її у світове співтовариство неможливі без структурної реформи національної системи вищої освіти. Пріоритетним завданням є модернізація вищої освіти відповідно до положень Болонської декларації, одним із принципів якої є впровадження кредитно-модульного навчання як новітньої моделі організації навчального процесу.

З цією метою рішенням колегії Міністерства освіти і науки від 24 квітня 2003 року започатковано проведення педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації.

Сутність педагогічного експерименту полягає у визначенні шляхів та механізмів:

- адаптації ідей Європейської кредитної трансферної системи (ECTS) до системи вищої освіти України;
- посилення ролі самостійної роботи студентів;
- поглиблення впровадження новітніх педагогічних технологій;
- забезпечення гнучкості програм навчання та можливості навчання студента за індивідуальними навчальними планами;
- мотивація учасників навчального процесу на досягнення високої якості підготовки фахівців;
- надання можливості студентові отримати професійні кваліфікації відповідно до його потреб та вимог ринку праці.

З метою реалізації завдань педагогічного експерименту міністерством затверджено Програму дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки на 2004-2005 роки (наказ МОН від 23 січня 2004 року №49), Програму проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації та Тимчасове положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців (наказ МОН від 23 січня 2004 року №48), а також визначено особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в умовах кредитно-модульного навчання (наказ МОН від 20 жовтня 2004 року №812).

Зазначеними документами визначено організаційно-методичні заходи та механізми проведення педагогічного експерименту. Зокрема, створено координаційну раду МОН та постійно діючу робочу групу для супроводу й узагальнення результатів педагогічного експерименту, визначено регіональні базові вищі навчальні заклади та вищі навчальні заклади, в яких проводиться педагогічний експеримент за напрямками і спеціальностями.

Міністерством освіти і науки спільно з Науково-методичним центром вищої освіти та вищими навчальними закладами проведено 11 міжнародних та всеукраїнських нарад-семінарів з питань розвитку вищої освіти України у контексті Болонського процесу та проведення педагогічного експерименту (Додаток 1) і 18 науково-практичних конференцій (Додаток 2).

Це засвідчує про активну участь значної частини вищих навчальних закладів у педагогічному експерименті та в реформуванні вищої освіти в контексті Болонського процесу. Особливу увагу питанням розробки методологічних і практичних засад кредитно-модульного навчання приділяють Київський національний університет імені Тараса

Шевченка, Київський національний економічний університет, Київський національний торговельно-економічний університет, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Національна металургійна академія України, Національний технічний університет “КПІ”, Національний університет “Львівська політехніка”, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний гірничий університет.

За результатами Всеукраїнських нарад ректорів економічних, технічних, педагогічних і класичних університетів розроблено і затверджено відповідні концепції, в яких науково обґрунтовано принципи та механізми адаптації відповідних галузей вищої освіти України до вимог Болонської декларації.

З питань Болонського процесу та основних засад розвитку вищої освіти України й інтеграції її в європейський освітній простір міністерством спільно з вищими навчальними закладами опубліковано 17 навчально-методичних посібників (Додаток 3), підготовлено низку методичних рекомендацій та публікацій у засобах масової інформації.

Окрім того, для магістрів та аспірантів запроваджено навчальну дисципліну «Вища освіта і Болонський процес» (наказ МОН від 21 травня 2004 р. №414). Із зазначеної навчальної дисципліни підготовлено і видано навчальну програму, структуру якої запропоновано як зразок для побудови навчальних програм дисциплін за принципом кредитно-модульного навчання й оцінювання навчальних досягнень студентів, та відповідний навчальний посібник, у якому розглядаються принципи, механізми та засоби досягнення критеріїв європейської вищої освіти вищими навчальними закладами України.

Проведення педагогічного експерименту сприяло започаткуванню наукових досліджень з проблем кредитно-модульного навчання, у тому числі й написання кандидатських і докторських дисертацій.

Для забезпечення проведення педагогічного експерименту та моніторингу його результатів у вищих навчальних закладах-учасниках педагогічного експерименту створено робочі групи організаційного й методичного супроводження експерименту та розробки методичних матеріалів з адаптації навчальних планів і робочих програм навчальних дисциплін до положень Болонського процесу. Проводяться постійно діючі навчальні семінари з науково-педагогічними працівниками та інформування їх через Веб-сторінку “Болонський процес”, що створена на сайті Міністерства освіти і науки України, а також відповідні сторінки на сайтах вищих навчальних закладів – учасників експерименту.

У педагогічному експерименті на сьогодні задіяно 106 вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, де охоплено понад 120 тис. студентів (5189 академічних груп) за 75 напрямками підготовки.

На початок 2004/2005 навчального року у вищих навчальних закладах розроблено тимчасові положення про КМСОНП, підготовлено програми навчання (експериментальні навчальні плани), які крім основних складових навчального плану включають інформацію про обсяг навчальної дисципліни у кредитах ECTS, адаптовано шкалу оцінювання знань студентів навчальних закладів до національної та шкали ECTS.

У ході педагогічного експерименту та набутого досвіду вищих навчальних закладів опрацьовано такі загальні засади:

- встановлено обсяг кредиту ECTS в Україні – 36 академічних годин, згідно з розрахунками, що узгоджуються з практикою європейських країн;
- встановлено річне навчальне навантаження студента – 60 кредитів ECTS;
- запропоновано методику перерахування обсягу навчального навантаження діючих навчальних планів у кредити ECTS (наказ МОН від 20 жовтня 2004 р. № 812);
- адаптовано до європейських вимог окремі навчально-методичні документи, розроблено додаток до диплома європейського зразка та затверджено типову форму інформаційного пакета напряму підготовки (спеціальності).

Продовжується робота щодо розробки з урахуванням вимог ECTS навчальних планів, програм навчальних дисциплін, засобів діагностики якості навчання, заліково-екзаменаційних відомостей, залікової книжки тощо.

Аналіз стану педагогічного експерименту засвідчує, що у вищих навчальних закладах мають місце різні підходи до впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Так, у певній частині вищих навчальних закладів дотримуються традиційного поділу навчального року на семестри (Національний технічний університет України «КПІ», Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Національний технічний університет «ХПІ», Київський національний економічний університет та ін.). Деякі вищі навчальні заклади застосовують триместрову систему (Київський національний торговельно-економічний університет, Чернівецький торговельно-економічний інститут, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди та ін.). Окремі вищі навчальні заклади перейшли до поділу навчального року на тетроместри (чверті) (Національний гірничий університет, Національна металургійна академія України, Івано-Франківський національний університет нафти і газу та ін.).

Зазначені підходи дозволяють всебічно аналізувати результати впровадження КМСОНП, оптимізувати реалізацію структурно-логічної схеми підготовки фахівців, інтенсифікувати викладання навчальних дисциплін, забезпечити діагностику якості навчання з урахуванням особливостей фахової підготовки.

Застосування залікових кредитів (тривалість 36 акад. годин) для виміру трудомісткості засвоєння навчального матеріалу студентом здійснюється паралельно з традиційною системою визначення обсягів навчального навантаження (54 акад. год. на тиждень) і дозволяє уникнути суттєвих структурних змін у діючих навчальних планах та здійснити перехід до обчислення елементів навчального плану в кредитах ECTS.

Треба зазначити, що в експериментальних групах простежується тенденція до розширення застосування модульних технологій поточного та підсумкового контролю знань студентів. Певна частка вищих навчальних закладів (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Національний гірничий університет, Національний університет «Львівська політехніка», Національна металургійна академія України та ін.) визначають підсумкову оцінку з навчальних дисциплін за результатами модульного контролю без організації екзаменаційних сесій. Семестрові екзамени за таким підходом складаються за особистим бажанням студента з метою підвищення отриманої підсумкової оцінки або в разі отримання незадовільної оцінки за результатами модульного контролю. Такі різні підходи до організації навчального процесу узгоджуються з нормами діючого законодавства та вимогами ECTS і дають можливість здійснювати пошук оптимальних шляхів удосконалення навчання студента і підвищення якості вищої освіти.

Набутий в ході педагогічного експерименту проміжний досвід свідчить, що використання модульної форми організації навчання сприяє:

- інтенсифікації навчального процесу;
- систематизації засвоєння навчального матеріалу;
- підвищенню мотивації та відповідальності студентів за результати навчальної діяльності;
- забезпеченню належних умов вивчення програмного матеріалу і підготовки до контрольних заходів, що досягаються шляхом чіткого їх розмежування за змістом й у часі;
- розширенню можливостей для всебічного розкриття здібностей студентів, розвитку їх творчого мислення та підвищення ефективності роботи викладацького складу;
- забезпеченню стабільного психологічного стану студентів завдяки проведенню наскрізного контролю знань;
- прийняттю своєчасних дидактичних та виховних дій.

Проведення експерименту об'єктивно зумовило певне підвищення статусу та ролі студента як суб'єкта освітньої діяльності завдяки його участі у формуванні індивідуального навчального плану, підвищенню його відповідальності за результати навчання,

самоорганізації власної освіти, участі в науковій, творчій роботі та в управлінні навчальним процесом.

Водночас, перші результати педагогічного експерименту засвідчили, що для досягнення його мети необхідно прийняти певні додаткові заходи.

Існує потреба в розширенні предмета педагогічного експерименту з тим, щоб забезпечити в повному обсязі гармонізацію вищої освіти України зі змістом та організацією освітньої діяльності, які відповідають вимогам Болонського процесу. Зокрема, актуальними є:

- внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо ступенів (циклів) навчання, що узгоджуються з положеннями Болонської декларації;
- унормування тлумачення основних понять, визначень та загальних принципів КМСОНП;
- перегляд переліку напрямів і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах, та кваліфікацій, на основі вивчення тенденцій розвитку ринку праці та досвіду країн, що є учасниками Болонського процесу;
- оптимізація професійно-практичної підготовки студентів;
- перегляд норм навчального навантаження науково-педагогічних працівників за видами робіт;
- удосконалення нормативної бази, що регламентує порядок ліквідації академічної заборгованості, відрахування та поновлення студентів на навчання, призначення і виплати їм стипендії;
- удосконалення нових зразків діючої та розроблення нової навчально-методичної документації, адаптованої до вимог ECTS;
- удосконалення змісту і форм поточного контролю знань та державної атестації випускників;
- розроблення вимог до організації і змісту роботи кураторів реалізації індивідуальних навчальних планів студентів;
- моніторинг якості фахової підготовки.

Проведення експерименту вимагає також глибокої перебудови психологічної, дидактичної, наукової та методичної діяльності науково-педагогічних працівників. Потребують змін і принципи формування обсягів та структури навчального навантаження викладача, у зв'язку із значним збільшенням частки його індивідуально-консультативної роботи зі студентами та необхідністю розроблення науково-методичного забезпечення такого виду робіт.

Особливих коректив повинні зазнати стандарти вищої освіти в частині, що стосується:

- структури і змісту стандартів вищої освіти та їх основних складових;
- оптимізації структури і змісту соціально-гуманітарних навчальних дисциплін;
- укрупнення навчальних дисциплін з метою уникнення дублювання змісту та зменшення кількості малокредитних дисциплін;
- розширення обсягу вибіркової частини змісту освіти фахової підготовки з метою створення реальної можливості формування індивідуальних робочих навчальних планів з урахуванням вимог ринку праці і задоволення індивідуальних потреб студентів;
- уніфікація окремих нормативних змістових модулів за галузями знань.

Необхідно переглянути терміни підготовки бакалаврів і магістрів у зв'язку із запровадженням двоциклової підготовки. Існує потреба в розробці нових та внесенні змін до діючих нормативних документів, що стосуються навчального навантаження викладача, оцінювання навчальних досягнень студента за шкалою ECTS, призначення стипендій тощо.

Впровадження кредитно-модульного навчання вимагає розробки нового покоління науково-методичного забезпечення навчальних дисциплін та організації навчального процесу в цілому, урізноманітнення форм і змісту індивідуальної роботи студента, удосконалення її організації та розробки діагностичних засобів контролю її ефективності.

Реалізація вимог Болонського процесу та основних засад педагогічного експерименту потребує широкої роз'яснювальної роботи серед студентів, науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів та громадськості. Особливу увагу необхідно зосередити на питаннях підвищення психолого-педагогічної підготовки викладачів, опанування ними інформаційно-комунікаційними технологіями навчання, що потребує організації постійно діючих курсів (семінарів) для підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

Подальше проведення педагогічного експерименту повинно зосередитись на виконання таких основних завдань:

- опрацювання навчально-методичного забезпечення кредитно-модульної системи організації навчального процесу;
- посилення координації розробки та узагальнення пропозицій щодо змін до переліків професій і посад, напрямів і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах;
- узагальнення пропозицій щодо вдосконалення законодавчої бази з питань забезпечення гарантії якості вищої освіти, мобільності студентів, викладачів, науковців і випускників та можливості здобути вищу освіту і навчатись впродовж всього життя;
- проведення моніторингу педагогічного експерименту у вищих навчальних закладах з метою виявлення, узагальнення та розповсюдження кращого досвіду;
- спрямування зусиль науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації на підготовку навчально-методичного і програмного забезпечення кредитно-модульної системи організації навчального процесу, зосередивши увагу на організаційно-методичному забезпеченні самостійної роботи студентів;
- поліпшення інформаційного супроводження проведення педагогічного експерименту шляхом обміну досвідом роботи вищих навчальних закладів-учасників експерименту з використанням друкованих та інформаційно-комунікаційних засобів.

Просимо розглянути і прийняти рішення, проект якого додається.

Директор департаменту
вищої освіти

Я.Я. Болюбаш

Додаток 1

ПЕРЕЛІК
нарад-семінарів з питань розвитку вищої освіти України
у контексті Болонського процесу

№ з/п	Дата проведення	Місце проведення	Назва і тема заходу
1	21-22 листопада 2003 року	м. Львів Національний університет "Львівська політехніка"	Всеукраїнський семінар "Кредитно-модульна система підготовки фахівців у контексті Болонської декларації"
2	25-26 листопада 2003 року	м. Київ Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут"	Міжнародний семінар "Реформування вищої освіти і Болонський процес" (за участю європейських експертів)
3	10 грудня 2003 року	м. Київ Національний авіаційний університет	Всеукраїнська нарада керівників вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації

№ з/п	Дата проведення	Місце проведення	Назва і тема заходу
4	27 лютого 2004 року	м. Одеса Одеський національний політехнічний університет	Підсумкова колегія Міністерства освіти і науки України “Підвищення ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника розвитку та інтеграції в європейське співтовариство”
5	17-18 березня 2004 року	м. Харків Національний технічний університет ”Харківський політехнічний університет”	Всеукраїнська нарада ректорів вищих технічних навчальних закладів “Вища технічна освіта і Болонський процес”
6	15-16 квітня 2004 року	м. Дніпропетровськ Національний гірничий університет	Міжнародний семінар “Гарантії якості, європейська система передачі та накопичення кредитів і практика імплементації положень Болонського процесу в європейських країнах” (за участю європейських експертів)
7	13-14 травня 2004 року	м. Київ Національний технічний університет України ”Київський політехнічний інститут”	Міжнародний семінар “Вища освіта в Україні та Болонський процес” (за участю європейських експертів)
8	27-28 травня 2004 року	м. Львів Львівський національний університет імені Івана Франка	Міжнародний семінар “Моделі гармонізації національних і міжнародних стандартів освіти у контексті Болонського процесу”
9	1-2 липня 2004 року	м. Тернопіль Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка	Всеукраїнський науково-практичний семінар з питань впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу
10	29-30 вересня 2004 року	м. Харків Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди	Всеукраїнський нарада ректорів педагогічних і класичних університетів з питань розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір
11	15 грудня 2004 року	м. Київ МОН	Нарада-семінар голів комісій з вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України з питань впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу

Директор департаменту
вищої освіти

Я.Я. Болюбаш

Додаток 2

ПЕРЕЛІК
наукових, науково-практичних конференцій, методичних семінарів
з актуальних питань Болонського процесу

№ з/п	Назва заходу	Місце проведення	Дата проведення	Примітки
1	Підготовка фахівців з хімічної технології та інженерії в світлі рішень Болонського процесу	м. Дніпропетровськ Український державний хіміко-технологічний університет	квітень 2004	Міжнародна науково-методична конференція
2	Болонський процес і модернізація економічної освіти в Україні: проблеми, завдання, етапи і шляхи вирішення	м. Київ Київський національний торговельно-економічний університет	червень 2004	Міжнародна науково-практична конференція
3	Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу	м. Київ Європейський університет фінансів, інформаційних систем менеджменту і бізнесу	лютий 2004	Всеукраїнська науково-практична конференція
4	Болонський процес – зона європейської вищої освіти: перспективи і розвиток	м. Судак Міжрегіональна академія управління персоналом	травень 2004	II Всеукраїнська науково-практична конференція
5	Гарантії якості, європейська система передачі і накопичення кредитів та практика імплементації Болонського процесу в різних європейських країнах	м. Дніпропетровськ Національний гірничий університет	квітень 2004	Міжнародний семінар-нарада
6	Проблеми адаптації вищої освіти в Україні до європейських стандартів і принципів Болонського процесу	м. Ужгород (Україна) – м. Сніна (Словацька Республіка)	березень 2004	VII Міжнародна науково-практична конференція
7	Сучасні технології вищої освіти	м. Одеса Одеська державна академія холоду	вересень 2004	III Міжнародна науково-методична конференція
8	Болонський процес та інтеграція у європейський освітній простір	м. Київ Науково-методичний центр аграрної освіти	квітень 2004	Навчально-практичний семінар
9	Актуальні питання Болонського процесу	м. Київ Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут”	квітень 2004	Конференція
10	Вища освіта в Україні та Болонський процес	м. Київ Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут”	травень 2004	Міжнародний семінар

№ з/п	Назва заходу	Місце проведення	Дата проведення	Примітки
11	Болонський процес: перспективи та розвиток в контексті приєднання України до Європейського простору вищої освіти	м. Судак Міжрегіональна академія управління персоналом	травень 2004	II Міжнародна науково-практична конференція
12	Розширення Європейського Союзу: нові реалії та перспективи на міжнародному ринку вищої освіти і науки	м. Ужгород Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права	листопад 2004	УІІ Міжнародна науково-практична конференція
13	Кредитно-модульна система: науково-методичний аспект та перспективи	м. Миколаїв Національний університет кораблебудування ім. Адмірала Макарова	жовтень 2004	Науково-методичний семінар
14	Болонський процес-наближення національних освітніх стандартів до системи ECTS: проблеми і перспективи	м. Судак Міжрегіональна академія управління персоналом	жовтень 2004	III Міжнародна наукова конференція
15	Інновації у вищій школі	м. Ніжин Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя	вересень 2004	II Міжнародна науково-практична конференція
16	Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу	м. Київ Київський національний університет імені Тараса Шевченка	жовтень 2004	Науково-практична конференція
17	Проблеми ступеневої підготовки фахівців у контексті Болонської угоди	м. Кривий ріг Криворізький технічний університет	жовтень 2004	Міжвузівська науково-методична конференція
18	Всеукраїнський семінар з питань Болонського процесу для представників органів студентського самоврядування України	м. Київ Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут"	жовтень 2004	Всеукраїнський семінар

Директор департаменту
вищої освіти

Я.Я.Болюбаш

Додаток 3

ПЕРЕЛІК
опублікованих навчально-методичних посібників
з роз'ясненням документів, принципів і вимог Болонського процесу

1. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти / Упорядники Журавський В.С., Згуровський М.З. – К.: ІВЦ “Видавництво “Політехніка”, 2003. – 200с.
2. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна – Болонья – Саламанка – Прага – Берлін) /Упорядники Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І. – Київ - Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. Гнатюка, 2003. – 52с.
3. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003 – 2004 рр.) / За редакцією Кременя В.Г. Упорядники Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І. – Київ - Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2004. – 146 с.
4. Вища освіта України і Болонський процес // Навчальна програма курсу. /Упорядники Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І. . – Київ – Тернопіль, 2004. – 18 с.
5. Вища освіта України і Болонський процес // Навчальний посібник. /За редакцією Кременя В.Г. Упорядники Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І. – Київ – Тернопіль, 2004. – 286 с.
6. Болонський процес і навчання впродовж життя / Упорядники Степко М.Ф., Клименко Б.В., Товажнянський Л.Л. – Харків, 2004. – 110с.
7. Болонський процес: цикли, ступені, кредити / Упорядники Клименко Б.В., Товажнянський Л.Л., Сокол Є.І. – Харків, 2004. – 142с.
8. Болонський процес: цикли, ступені, кредити / Упорядники Товажнянський Л.Л., Сокол Є.І., Клименко Б.В. – Харків, 2004. – 143 с.
9. Матеріали науково-практичного семінару “Кредитно-модульна система підготовки фахівців у контексті Болонської декларації”. – Львів, 21-23 листопада 2003. – Львів: “Львівська політехніка”. – 111с.
10. Болонський процес: проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу // Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К, 20 – 21 лютого 2004. – К. : Видавництво Європейського університету, 2004. – 196 с.
11. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес //Упорядники Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Левківський К.М., Сухарніков Ю.В. – К.:Изд., 2004. – 60с.
12. Моделі гармонізації національних та міжнародних стандартів вищої освіти в контексті Болонського процесу // Матеріали міжнародного семінару. – Львів, 27 – 28 травня 2004. – Львів: Літопис, 2004. – 110 с.
13. Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи // Укл. В.П. Бех, Ю.Л. Маліновський: за ред. академіка В.П. Андрущенко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – 221 с.
14. Проблеми адаптації вищої освіти в Україні до європейських стандартів і принципів Болонського процесу: Матеріали міжнародної наукової конференції, 23-26 березня 2004 року. – Ужгород, 2004. – 228 с.
15. Стан та завдання вищої освіти України в контексті Болонського процесу / Упорядник М.З. Згуровський. – К.: ІВЦ "Видавництво "Політехніка", 2004. – 76 с.
16. Болонский процесс в Европе. Что это такое и нужен ли он Украине? Возможна ли интеграция медицинского образования Украины в Европейское образовательное пространство? – Одесса: Одес. гос. мед. ун-т, 2004. – 192 с.
17. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали травень-грудень 2004 р.) / За редакцією Кременя В.Г. Упорядники: Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І. – Київ-Тернопіль, Вид-во ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2004. – Частина 2. – 202 с.

Директор департаменту
вищої освіти

Я.Я. Болюбаш